

Татјана
Периќ

На крстопати: човековите права на жените Ромки во Југоисточна Европа

Tatjana
Perić

At the Crossroads: Human Rights of Romani Women in South East Europe

1. Вовед

Од почетокот на 1990-те, евидентен е развојот на Ромското движење во Европа како и на огромниот интерес за човековите права на Ромите. И покрај ова, ромските заедници продолжуваат секојдневно да се соочуваат со расна дискриминација. Тие се жртви на насилство од екстремни расистички групи како скинхедите, но исто така и генерално од индивидуи од не-ромско потекло вклучувајќи ги и спроведувачите на законот. Ромите се, главно, без формално образование и ретко имаат постојано вработување. Голем број Роми во Европа живеат во екстремна сиромаштија, во илегални потпросечни населби. Стотици илјади Роми се бегалци или внатрешно раселени како резултат на вооружените конфликти на територијата на бивша Југославија.

Кога станува збор за Ромките, нивниот товар е најмалку двоен. Мнозинството во општеството гледа на нив како на членови на маргинализирана, осиромашена и често презрена етничка група. Во домот, во заедницата водена скоро и единствено од мажи, Ромките најчесто ги сметаат за инфериорни поради нивниот род. Овој труд ќе се обиде да ги адресира главните области во кои се прекршувани човековите права на

1. Introduction

Since the beginning of the 1990s there has been an evident blossoming of the Romani movement in Europe and also a tremendous increase in the interest in the human rights of Roma. Despite this, whole communities of Roma continue to face racial discrimination on a daily basis. They are victims of violence from extremist racist groups such as skinheads, but also non-Romani individuals in general, including law enforcers. Roma are mainly without formal education and rarely have permanent jobs. High numbers of European Roma live in extreme poverty in illegal substandard settlements. Hundreds of thousands of Roma are refugees or internally displaced in consequence to the armed conflicts in the area of the former Yugoslavia.

When it comes to Romani women, their burden is at least double. The vast majority of society views them as members of a marginalized, impoverished and often despised ethnic group. At home, many Romani women are often considered inferior on the grounds of their gender in the community that is led almost exclusively by men. This paper will try to address the main areas where the human rights of Romani women are violated, in terms of

Ромките по основ на расна и/или полова дискриминација, и ќе обезбеди примери од земјите на регионот на Југоисточна Европа.¹

2. Дискриминација на Ромките

2.1. Сликаџа шџо за Ромкиџе ја имаџи мажиџе Роми и не-Ромиџе

Распространетата дискриминација на Ромите е цврсто заснована на негативните предрасуди. И прифатеното гледиште за Ромките е најчесто неодобрувачко: тие се сметаат за „валкани“, тие „сакаат да крадат“, тие „кажуваат лаги“, и тие се „опасни“ поради нивните наводни магиски моќи и гатање². Жените од не-ромско потекло претежно имаат негативно мислење за Ромките, со исклучок на нивниот изглед - ги сметаат Ромките за убави - и на нивната наводна љубов кон музиката и танцот³.

Слично, и сликата за Ромките претставена во повеќето медиуми не е ласкава. При мониторингот на медиумите спроведен во земјите од регионот, на пример, Ромките биле претставени како се мажат на многу рани години, како замешани во убиството на нивните деца или како гатачки (во Бугарија), или мајки на зависници од дрога, и како жртви на „цигански“ макроа и дилери на дрога (во Романија).⁴

Додека мнозинската култура ја смета ромската заедница за „другиот“, Ромките се претставени како „другиот“ во рамки на самата ромска група.⁵ Во заедницата, жените се перцепирани како послаби поради нивниот род. Со испитувањето публикувано во 2004 беше утврдено дека 65 проценти од Ромите во Србија силно веруваат дека „мажите треба да раководат со

both racial and/or gender discrimination, and will provide examples from countries of the South East Europe region.¹

2. Discrimination of Romani Women

2.1. Images of Romani Women, by Romani Men, and Non-Roma

The prevalence of discrimination against Roma is firmly grounded on negative prejudice. Popular perceptions of Romani women are mostly disapproving too: they are considered “dirty,” they “like to steal,” they “tell lies,” and they are “dangerous” because of their alleged magical powers and fortune telling skills.² Non-Romani women hardly have anything but negative thoughts about Romani women, with the exception of their looks - they consider Romani women beautiful – and their alleged love of music and dance.³

The image of Romani women portrayed in the majority of the media is similarly unflattering. In research conducted into monitoring media in the countries of the region Romani women were, for example, represented as being married at a young age, being connected to the murder of their children, and being fortune tellers respectively (in Bulgaria), or mothers of drug addicts, and victims of “Gypsy” pimps and drug dealers (in Romania).⁴

While the Romani community is considered “the other” by the majority culture, Romani women represent “the other” within the Roma group itself.⁵ Within the community, women are seen as weaker on the basis of their gender. A survey published in 2004 discovered that 65 per cent of Roma in Serbia strongly believed that “men have to rule the family” and another 46.1 per cent Roma ap-

семејството“ а уште 46,1 процент од Ромите го одобруваат сведувањето на улогата на жените единствено на нивниот дом.⁶ Бројката е значително повисока од процентот на лицата од не-ромско потекло на кои им беше поставено истото прашање.

Исто така, Ромките се предмет на силниот култ на невиност што постои во мноштво ромски групи. Прекршувањето на предбрачниот завет на невиност во некои заедници може на жените да им нанесе срам до крајот на животот. Во Македонија, 76 проценти од интервјуираните млади ромски мажи очекуваа нивните идни жени да бидат девици, иако 75 проценти сметаа дека е нормално мажите Роми да имаат предбрачни сексуални односи.⁷ Интервјуираните мажи Роми во Србија на пример, изјавија дека „невиноста е единственото (вредно) нешто што жената го има!“⁸ Друго истражување покажа дека повеќе од 64 проценти млади Ромки во Србија сметаат дека за жените е неприфатливо да стапуваат во предбрачен секс, додека помалку од 20 проценти од нив сметаат дека истото треба да важи и за мажите. Според истражувачите, „многу млади жени мошне длабоко ја усвоиле пораката на посакувано однесување наметнато од ромската заедница, тие ја прифаќаат како единствен правилен став, повеќето од нив не ја доведуваат во прашање нејзината смисла и ја поддржуваат преку различни видови предрасуди.“⁹

Врз основа на сето ова, изгледа јасно зошто Ромките активистки го сметаат едностранот, родово - слеп пристап кон ситуацијата со човековите права на Ромките за мошне несоодветен:

„Родовата анализа на расната дискриминација признава дека расната дискриминација не влијае еднакво, или на ист начин на мажите и на жените. Ромките често доживуваат дискриминација врз основа на нивниот

proved the confinement of women's roles to their home.⁶ This is significantly higher than the percentages of persons in non-Romani ethnic groups who were asked the same question.

Romani women are also subject to the strong virginity cult present in a number of Romani groups. Violating the premarital virginity code can bring shame for the rest of a woman's life in some communities. In Macedonia, 76 per cent of young Romani men interviewed expected their future wives to be virgins, though 75 per cent consider it normal that Romani men should have premarital sexual relations.⁷ A Romani man interviewed in a poll in Serbia, for instance, stated how “Virginity is the only [valuable] thing a woman has!”⁸ Other research showed that over 64 per cent of young Romani women in Serbia thought that it was unacceptable for women to engage in premarital sex, while less than 20 per cent of them thought that same should apply to men. According to the researchers, “many young women have deeply internalised the message on desirable behaviour prescribed by the Romani community, they accept it as the only right attitude, most of them do not question its sensibility, and they support it with various forms of prejudice.”⁹

On all these accounts, it appears clear why a single-handed gender-blind approach to the human rights situation of Romani women is considered widely inadequate by Romani women activists:

“The gender analysis of racial discrimination recognizes that racial discrimination does not affect men and women equally or in the same way. Romani women often experience discrimination based on their gender and on their ethnic

род и на нивното етничко потекло – оттаму, некој вид ‘двојна дискриминација’. Но ‘двојна’ укажува на два типа димензии на родот и расизмот. Реалноста е далеку посложена, бидејќи постојат многу различни димензии или аспекти на родовата и расната дискриминација.¹⁰

Недоволното внимание што државите им го посветуваат на прашањата што се на крстопатот помеѓу родот и расата беше критикувано од Ромките активистки како „расистичката претпоставка дека практиките штетни за жените недвосмислено конституираат хомогена ромска култура“.¹¹ На мартовската сесија на Комисијата за статусот на жените при ОН, Ромките активистки повикаа на соработка помеѓу агенциите на ОН, државите, НВО и Ромките активистки во борбата против „рани бракови и тестови за невиност на начин што ќе се води сметка и за внатрешните родови улоги и улогата што ја игра расизмот во зајакнување на ваквите практики“.¹²

2.2. Образование

Областа на образованието истовремено е клучно поле за развој на секоја група, но исто така и област во која разликата помеѓу Ромите и припадниците на не-ромските групи, како и разликата меѓу мажите Роми и Ромките е највидлива.

Поради притисокот од строгите патријархални верувања, многу млади Ромки никогаш нема да одат на училиште или ќе го напуштат училиштето на многу рана возраст. На прашањето зошто ги праќа трите сина, а ни една ќерка на училиште, татко Ром од Косово одговори дека „школувањето девојчиња е губење време“.¹³ Поради ограничените финансиски ресурси, во голем број ромски семејства од регионот, момчињата одат на училиште, додека девојчињата или остануваат дома, или им е дозволено да завршат

background – hence a sort of ‘double discrimination.’ But ‘double’ suggests two types of dimensions of gender and racism. The reality is far more complex, since there are many different dimensions or aspects of the gender and racial discrimination.”¹⁰

The lack of attention paid by the states to the issues at the intersection of gender and race was criticised by Romani women activists as the “racist assumption that practices harmful to women unequivocally constitute a homogenous Romani culture.”¹¹ At a March session of the UN Commission on the Status of Women, Romani activists called for the cooperation between UN agencies, states and NGOs and Romani women activists in combating “early marriages and virginity tests in a manner that takes into account both internal gender roles and the role played by racism in reinforcing these practices.”¹²

2.2. Education

The field of education is both a key area for the development of any group, but also the field in which discrepancies between Roma and non-Roma, and also Romani men and Romani women, are most visible.

Because of the pressure of strong patriarchal beliefs, many young Romani women will never go to school or will leave it at an early age. A Romani father in Kosovo, asked why he sent three sons and no daughters to school, replied that “educating girls is a waste of time.”¹³ Because of limited financial resources in quite a number of Romani families in the region, boys will go to school while girls will either stay at home, or be allowed to finish just a few grades of primary school.¹⁴ According to UNDP, 90% of Romani women in Serbia and Montenegro get married

само неколку степени основно образование.¹⁴ Според УНДП, 90% од Ромките во Србија и Црна Гора стапуваат во брак пред 16 години и речиси 80% од нивните бракови се договорени.¹⁵ Ваквите ставови ги прифатиле и некои од самите ромски жени. Одговарајќи на прашање на ќерка си дали ќе присуствува на родителски состанок, една мајка-Ромка во Србија одговори: „Ти ќе се мажиш, јас немам време да одам таму“.¹⁶ Сепак, времињата се менуваат и пример за овој нов бран е дванаесетгодишно девојче од Косово кое им кажа на истражувачите за нејзините соништа да заврши факултет, и да не се омажи пред тоа.¹⁷

Сепак, сликата е многу посложена: едно истражување за образованието направено меѓу Роми од Србија ги наведе следниве одговори на прашањето зошто девојчињата Ромки од семејството не одат на училиште: бидејќи немаат пристојна облека (69.7%), бидејќи треба да се грижат за помладите деца (61.3%), бидејќи нема да најдат работа дури и ако завршат училиште (59.8%), и - на крај - бидејќи се омажиле (57.4%).¹⁸ Едно единаесетгодишно ромско девојче од Босна сакаше да оди на училиште, меѓутоа немаше кој да се грижи за нејзината помлада хендикепирана сестра откако постарата сестра се омажи, а нивната мајка исто така не можеше да го прави тоа бидејќи го издржува семејството продавајќи стоки на пазар.¹⁹ Една млада жена од Црна Гора длабоко жали што никогаш не одела на училиште, бидејќи како најстари дете таа морала да готви и да ја чисти куќата - на 22 годишна возраст, таа сметаше дека е предоцна за образование.²⁰

Оние деца што се запишуваат на училиште некогаш го напуштаат заради расистичкиот третман што го трпат од децата од не-ромско потекло, од нивните родители, или од учителите. Во Албанија, мајка

before the age of sixteen, and almost 80% of their marriages are arranged.¹⁵ These attitudes are internalised among some Romani women themselves. Answering her daughter's question whether she would attend the parent-teacher meeting, a Romani mother in Serbia replied, "You will get married, I have no time to go there."¹⁶ Times are changing, though, and a sample of this new wave is a twelve-year-old girl in Kosovo who told researchers of her dreams of finishing university, and not getting married before that.¹⁷

However, the picture is more complex: Educational research conducted among Roma in Serbia listed the following responses why Romani girls in the family did not go to school: because they lack decent clothes (69.7%), because they have to take care of younger children (61.3%), because they won't find employment even if they finish school (59.8%), and – lastly – because they got married (57.4%).¹⁸ An eleven-year-old Romani girl in Bosnia liked going to school, however there was no one to take care of her disabled younger sister after her elder sister got married, and their mother could not do it as she supports the family by selling goods in the market.¹⁹ A young woman in Montenegro deeply regrets that she never went to school, because as the eldest child she had to cook and clean the house – at the age of twenty-two, she thought it was too late for education.²⁰

Those children that enrol in school sometimes leave it because of the racist treatment they endure by the non-Romani children, their parents, or teachers. In Albania, a Romani mother shared how her eight-year-old daugh-

Ромка сподели како нејзината осумгодишна ќерка се плашела од другите деца на училиште; како единственото ромско дете во нејзиниот клас, таа често трпела тепање и вербално злоставување од нејзините соученици. Таа исто така имала малку доверба во наставниците, кои наместо да му помогнат на девојчето со нејзините тешкотии во учењето, избрале да ја испратат дома.²¹ Некои ромски деца се образуваат одвоено од нивните не-ромски соученици, во сегрегирани класови, па дури и во сегрегирани училишта.²² Често се случува ромските деца да бидат сместени во специјални училишта за ментално хендикепирани деца.

Напредокот во подобрување на образовните потреби на Ромите е спор од очекуваното. Едно истражување направено меѓу Ромки од Босна го спореди образованието на мајките Ромки, најчесто остварено во социјалистичко време, со она на нивните деца, и покажа дека немало видливо подобрување во образовната состојба на новите генерации.²³ Одговорност за ова главно треба да преземат образовните власти и нефлексибилните образовни системи кои покажуваат малку разбирање за проблемите на Ромите. Образовните тежненија на ромските деца неизбежно се обликувани од сиромаштијата и тешките услови во кои живеат: запрашано што би сакала да стане кога ќе порасне, девојче Ромка од Србија, кое воедно беше и одлична ученичка, призна дека би сакала да стане пекарка, за секогаш да биде опкружена со леб.²⁴

2.3. Вработување

Мнозинството Ромки во Југоисточна Европа се невработени. Во неодамнешниот извештај за Ромките и вработувањето накратко беа резимирани прашањата што влијаат на Ромките:

ter feared non-Romani children at school; being the only Romani child in her class, she often suffered beatings and verbal abuse from her peers. She also had little trust in the teachers, who instead of helping the girl with her learning difficulties chose to send her home instead.²¹ Some Romani children are educated separately from their non-Romani peers, in segregated classes and even segregated schools.²² The problem of placing Romani children in special schools for mentally disabled children is also common.

The progress in improving the educational needs of Roma is slower than expected. Research conducted among Romani women in Bosnia compared the education of Romani mothers, mostly taking place during socialist times, and their children, and showed that there has been no visible improvement in the educational situation of the new generations.²³ The responsibility for this is mainly to be taken by the school authorities and inflexible educational systems which show little understanding of Roma concerns. Romani children's own educational aspirations are inevitably shaped by the poverty and hardship they live in: when asked what she would like to become when she grew up, a Romani girl from Serbia, who also happened to be an excellent pupil, admitted that she would like to become a baker, just so that she could always be surrounded by bread.²⁴

2.3. Employment

The majority of Romani women in south-eastern Europe are unemployed. A recent fact sheet on Romani women and employment briefly summarized the issues affecting Romani women as the following:

„Ромките се соочуваат со предрасуди при вработувањето, унапредувањето и платата. Уште повеќе, многу Ромки остануваат целосно исклучени од формалната економија, спречени од ограничените образовни можности, несоодветни станбени услови, сиромашна здравствена заштита, традиционални родови улоги и општа маргинализација од страна на мнозинските заедници. [...] Ромките работат на неформални, нерегистрирани, привремени и сезонски работи што придонесува за нивна видливост и ранливост“.²⁵

Последното теренско истражување покажа дека 63% од Ромките во Србија на возраст од 25 до 54 години се невработени, наспроти 21% од мажите Роми на иста возраст, и 18% од жените од не-ромско потекло на иста возраст.²⁶ Во Црна Гора, процентот за истата возрасна група беше 61% невработени Ромки, 36% невработени мажи Роми, и 22% невработени жени од не-ромско потекло кои живеат близу до Ромите.²⁷

Многу Ромки не можат да најдат вработување бидејќи им недостасува формално образование. Сепак, и мнозинството Ромки кои имаат средно и високо образование имаат огромни тешкотии при наоѓање вработување, најчесто поради расна дискриминација. Ромка од Србија раскажуваше врз основа на нејзиното искуство, како Ромките кои ги пребродуваат сите препреки поставени од нивните семејства и останатиот дел од општеството и конечно се стекнуваат со академска диплома, никогаш не можат да најдат соодветно работно место; наставниците Роми не можат да работат во градинки или училишта бидејќи се жигосани како Роми, а школската управа нема да им понуди работа бидејќи стравува дека родителите нема да им дозволат на нивните деца да бидат образувани од Роми.²⁸ Млада Ромка фризерка се пожали дека ѝ била дозволена единствено едномесечна не-

“Roma women face prejudice in hiring, promotion and salary. Moreover, many Roma women remain entirely excluded from the formal economy, constrained by limited educational opportunities, inadequate housing, poor healthcare, traditional gender roles and general marginalization from the majority communities. [...] Roma women’s work in informal, non-registered, temporary and seasonal jobs contributes to their visibility and vulnerability.”²⁵

A recent survey showed that 63% of Romani women aged between twenty-five and fifty-four in Serbia are unemployed, compared to 21% for Romani men of the same age, and 18% of non-Romani women of the same age.²⁶ In Montenegro, the percentages for the same age group were 61% unemployed Romani women, 36% unemployed Romani men, and 22% unemployed non-Romani women living in close proximity to Roma.²⁷

Many Romani women cannot find employment because they lack formal education. However, the majority of Romani women who have even secondary or tertiary education have enormous difficulties finding employment, mostly because of racial discrimination. A Romani woman in Serbia spoke, based on her own experience, of how Romani women who pass all the obstacles posed by both their families and the non-Romani society finally get an academic degree, they can never find an adequate workplace; Romani teachers cannot work in kindergartens or schools because they are stigmatised as Roma, and school authorities will not give them jobs because they fear the parents would not allow their children to be taught by Roma.²⁸ A young Romani hairdresser complained how she is only allowed to do unpaid one-month apprenticeships; once she was told how some customers do not like having their hair done by her.²⁹

платена пракса откако и било кажано дека одредени муштерии не сакаат таа да им ја уредува косата.²⁹

Оние Ромки што се вработиле често се присилени да работат повеќе отколку нивните колеги кои не се Роми.³⁰ Расната злоупотреба од страна на работодавците е исто така вообичаена, како што е случајот на една Ромка од Србија, која нејзиниот претпоставен постојано ја нарекува „Јасмина Циганката“.³¹ Некои Ромки се соочуваат со дискриминација од страна на муштериите, како продавачката Ромка од Црна Гора која доживеала ситуации кога муштерии кои не се Роми одбиваат да земат леб од нејзините раце; бидејќи бројот на муштерии се намалил откако таа била вработена во супермаркетот, таа избрала да ја напушти работата.³²

Поради горенаведените околности што го опкружуваат вработувањето на Ромките, многу од нив бараат работа во неформалниот сектор. Повторно, поради нерегистрираната работа, Ромките од Хрватска, на пример, ризикуваат децата да им бидат одземени од социјалните работници, поради тоа што немаат начин да обезбедат официјално прифатливи документи за нивниот приход и оттаму се сметаат за неспособни да се грижат за своите деца.³³

2.4. *Сџанбени услови*

Повеќето ромски населби во Југоисточна Европа се илегални и подстандардни, им недостасува вода, а често и редовен доток на енергија. Истражувањата спроведени во доцните 1990-ти потврдија дека 46,6% проценти од Ромите од Романија имаат тоалети надвор од домовите и 34,8% воопшто немаат; слично и во Бугарија, 27,7% од Ромите имале чешми надвор од домовите.³⁴ За целиот регион, има податоци

Those Romani women that secure employment are commonly asked to work harder than non-Romani colleagues.³⁰ Racial abuse on the part of employers is also common, as was the case of a Romani woman in Serbia who was regularly addressed as “Jasmina the Gypsy” by her supervisor.³¹ Some Romani women face discrimination from customers, like a Romani saleswoman in Montenegro who experienced situations where non-Romani customers refused to take bread from her hands; as the number of customers declined since she was employed in the supermarket, she chose to leave her job.³²

The abovementioned circumstances surrounding the employment of Romani women make many of them seek work in the informal sector. Yet, because of unregistered work, Romani women in Croatia, for instance, risk having their children taken away by social workers, as they have no means of providing officially-acceptable documents on their income and are thus considered incapable of caring for their children.³³

2.4. *Housing Conditions*

Many Romani settlements in south-eastern Europe are illegal and substandard, lacking running water and often lacking a regular power supply. Studies conducted in late 1990s established that 46.6% of Romanian Roma had toilets outside their home and 34.8% had none at all; similarly, in Bulgaria, as many as 27.7% of Roma had taps outside their homes.³⁴ All over the region, there are records of cases of rat-infested poor Romani settlements

за случаи на инвазија од ставори и напади над луѓе во сиромашните ромски населби; во Грција, Ромка активистка сведочеше дека била касната од ставор додека спиеа.³⁵

Ромите често живеат во населби што се наоѓаат на опасни локации, најчесто затоа што тоа се единствените места кадешто би им било дозволено да живеат. Близу Хераклеја, град во Грција, две мајки Ромки ги изгубија своите деца кои се удавиле во поединечни инциденти во необезбедените иригациони канали во околината на нивните домови.³⁶ Многу ромски населби се лоцирани на места со најлоша животна средина, што несомнено го загрозува здравјето на жителите.³⁷ Во Косово, на пример, беше подигнат камп за внатрешно раселени Роми во близина на местото за отпад на блискиот рудник за олово. Деталните извештаи алармираа за високото ниво на олово во крвта кај членовите на заедницата, што може да биде причина за сериозно нарушување на здравјето на децата и особено на бремените жени.³⁸ Уште пред една година, Светската здравствена организација препорача децата и бремените жени да се пренесат на побезбедни локации; до јуни 2005, локалните и меѓународните власти сè уште немаа преземено акција во таа смисла.

Многу Роми живеат под постојан притисок од иселување од домовите, што претставува исклучително проблематична ситуација за домаќинствата што ги водат жени. Самохрана мајка Ромка, која ја сретнав во Романија, не можеше да ја плати ниската кирија за нивниот едноособен стан од скромниот приход од детскиот додаток и летна сезонска работа; таа живееше во постојан страв дека сопствениците на зградата ќе ги исфрлат неа и нејзините деца на улица.³⁹

and the attack, by rats, on humans; in Greece, a Romani woman activist testified how she was bitten on her head by a rat while sleeping.³⁵

Roma often live in settlements placed in dangerous locations, often as these are the only places where they would be allowed to live. Near the town of Herakleia in Greece, two Romani mothers lost children in separate incidents as they drowned in the unfenced irrigation channel in the vicinity of their homes.³⁶ Many Romani settlements are located in areas with the worst environmental conditions, which undisputedly endangers the health of its inhabitants.³⁷ In Kosovo, for instance, a camp for internally displaced Roma was built near a waste site of a nearby lead mine. Reports detail alarmingly high blood lead levels in the community, which can be a cause for serious damage to the health of children and pregnant women in particular.³⁸ As much as a year ago, the World Health Organization recommended moving children and pregnant women to a safer location; as of June 2005, the local and international authorities still took no action in this respect.

Many Roma live under constant threat of eviction, and this is an exceptionally difficult situation for female-headed households. A single Romani mother met in Romania could not pay the meagre rent for their one-room flat from their modest income of child support and seasonal work in the summer; she lived in constant fear that she and her children would be thrown out into the street by the building's owners.³⁹

Со специфични прашања на домување се судираат Ромите кои ги напуштиле своите имоти кога избегале од регионите зафатени од вооружени конфликти. Во Босна, Ромите повратници на местата во кои живееле пред војната се соочуваат со особени тешкотии при враќањето на нивните домови и имоти.⁴⁰ Овој процес е потежок за семејствата што ги водат жени. Ромка, чија куќа во градот Бјелина е сега запоседната од српско етничко семејство, го замоли семејството да ѝ дозволи нејзе и на нејзините деца да живеат во малиот амбар што граничи со куќата, каде сега семејството ги чува свињите; беа одбиени. Семејството, конечно, седум месеци подоцна, сепак се исели од куќата оставајќи ја комплетно демолирана, без мебел и покуќнина.⁴¹

2.5. Здравствена заштита

Многу Ромки во регионот на Југоисточна Европа остануваат исклучени од системот на здравствена заштита, или заради тоа што не исполнуваат услови за здравствена заштита, или поради дискриминаторскиот третман од докторите и медицинските сестри. Понекогаш постои и практика на расна сегрегација во медицинските установи: Во Бугарија, во софиските болници, Ромките наводно ги сместуваат во посебни, „соби за Роми“, каде хигиенските стандарди се пониски отколку оние во другите соби, и каде во зима не се обезбедува греење.⁴²

Понекогаш итната потреба од медицински третман ги присилува Ромките да прават невообичаени компромиси. На пример, млада Ромка во Босна беше подлегната на операција на вратот и со оглед на тоа што немаше здравствено осигурување болничката управа ѝ побара да плати 500 евра за третманот. Таа беше отпуштена од болницата без да плати, но нејзи-

Specific housing issues affect Roma who left their property as they fled armed conflict-affected areas. In Bosnia, Romani returnees to the areas they had lived in before the war face enormous difficulties in getting their houses and property back.⁴⁰ This process is more difficult for women-headed families. A Romani woman whose house in the town of Bijeljina is occupied by an ethnic Serbian family asked the family to allow her and her children to live in a small shed adjacent to the house, where the family now keeps the pigs; they were refused. The family finally moved out of the house seven months later, yet leaving the house completely demolished and without furniture and appliances.⁴¹

2.5. Health Care

Many Romani women in the south-east European region remain excluded from the health care system, either because they are not eligible for health care, or because of the discriminatory treatment by doctors and nurses. Sometimes there is even practice of racial segregation in medical institutions: In Bulgaria, Romani women alleged being placed in special “Roma wards” in Sofia hospitals, where hygienic standards were lower than in the other rooms, and where heating was not provided in winter time.⁴²

Sometimes the urgency of medical treatment forces Romani women to make unusual compromises. For instance, a young Romani woman in Bosnia underwent neck surgery, and as she was not covered by health insurance the hospital authorities requested her to pay over 500 EUR for her treatment. She was dismissed from the hospital without paying, but her ID was kept as a voucher that she

ната лична карта беше задржана како гаранција дека ќе ја плати сметката; шест месеци подоцна, младата жена сè уште ја нема својата лична карта, а со оглед на финансиската ситуација на нејзиното семејство, нема изгледи дека во скоро време ќе може да ја плати болничката сметка.⁴³

Едно истражување спроведено во Грција, Франција и Шпанија во 1998-2000 покажа дека на 65 проценти од Ромките им недостасува контрацепција, дека страдаат од голем број спонтани абортуси, и дека стапката на смртност кај децата и на новороденчињата е осум пати повисока од оние кај останатата популација.⁴⁴ Контрацептивните апчиња, на пример, се сметаат финансиски недостапни за Ромките во Хрватска, додека цената на абортусот често ја достигнува висината на просечна плата и не вклучува никаква помош или советување.⁴⁵ Бремените Ромки ретко барат совет од лекари, и во некои случаи причината е што трпат вербално злоставување и понижување од медицинскиот персонал. Такво беше искуството на Ромка од Бугарија која се пожали кај својот доктор Ром дека ѝ била удрена шлаканица кога се опирала на болното испитување направено од страна на медицинари кои не биле Роми.⁴⁶

Се чини вообичаено за регионот единиците за брза помош да одбијат да дојдат во ромските населби. Во еден случај во Хрватска, откако локалната единица за брза помош одбила да ѝ помогне на една бремена Ромка, нејзиното бебе било мртво родено.⁴⁷ Исто така, постои загриженост поради недостатокот од внимание кон Ромките што се пораѓаат во болниците. Минатата есен две Ромки во Бугарија починаа под околности што укажуваа дека медицинскиот персонал не ги третирал соодветно и дека расното потекло на жените придонело за негрижата.⁴⁸

would cover the bill; six months later, the young woman still did not have her ID, and bearing in mind her family's financial situation, she is unlikely to be able to pay the hospital bill any time soon.⁴³

A study conducted in Greece, France and Spain in 1998-2000 showed that 65 per cent of Romani women lack contraception, that they suffer from a high number of natural abortions, and that the rates of child mortality and neo-natal mortality are eight times higher than that of the general non-Romani population.⁴⁴ Contraceptive pills are considered to be far beyond the financial means of Romani women in Croatia, for instance, while the cost of an abortion reportedly reaches the amount of an average salary and does not include any support or counselling.⁴⁵ Pregnant Romani women rarely seek advice from doctors, and in some cases it is because of verbal abuse and humiliation they suffer from the medical staff. Such was the experience of a Romani woman in Bulgaria who testified to her Romani male MD that she was even slapped in the face when she resisted her painful examination by non-Romani staff.⁴⁶

It appears a common occurrence in the region that medical emergency teams refuse to come to Romani settlements. In a case in Croatia, after the local ambulance teams refused to provide assistance to a pregnant Romani woman seeking help, her baby was stillborn.⁴⁷ There have also been concerns of the lack of attention given to Romani women giving birth in hospitals, and last autumn two Romani women died in Bulgaria under circumstances that indicate that the medical personnel did not treat them adequately and that the women's racial background contributed to the neglect.⁴⁸

Обидите што ги прават ромските и другите организации за подобрување на репродуктивното здравје кај Ромките понекогаш наидуваат на жесток отпор од конзервативниот блок на заедницата. Понекогаш мажите и партнерите им забрануваат на жените да посетуваат работилници за репродуктивно здравје, дури и кога тие се организирани од Ромки активистки.⁴⁹ Во Црна Гора, машките ромски лидери одржаа протести против ОБСЕ и УНХЦР, тврдејќи дека овие агенции иницираат проекти што ги навредуваат Ромките. Во овој контекст се и зборовите на еден активист, „Ние (Ромките) имаме наша култура и традиција којашто другите не можат да ја разберат. Тие не можат да се мешаат во тоа дали јас ќе спијам или не со мојата жена. Невладините организации пишуваат проекти во име на Ромките за да ги научат нашите девојчиња да се грижат за себе и да не остануваат бремени, како да користат кондоми. Родителите се против таквите работилници.“⁵⁰ Друг црногорски активист, повторно маж, додаде дека во име на спасот на Ромките се презентираат срамни лаги „за Ромките да немаат деца, а мажите да станат стерилни.“⁵¹ Меѓувладините организации ги отфрлија ваквите тврдења.

2.6. Насилство над Ромките

Низ целиот регион, жените и мажите Роми се жртви на полициска злоставување. На пример, во последниве години беа регистрирани три случаи на полициско насилство над бремени Ромки во Хрватска.⁵² Некои заедници често се предмет на насилни полициски рации, кои жените ги доживуваат на специфични начини. Жена од Грција сведочеше на следниов начин:

The efforts made by Romani and non-Romani organizations to improve the reproductive health of Romani women sometimes meet fierce resistance from the conservative block within the community. Sometimes husbands and partners prevent women from attending workshops on reproductive health, even when those were organized by Romani women activists.⁴⁹ In Montenegro, male Romani leaders staged protests against OSCE and UNHCR claiming that these agencies initiate projects that insult Roma. In the words of one of the activists in question, “We [Roma] have our culture and tradition that others cannot understand. They cannot interfere whether I will sleep with my wife or not. NGOs write projects on behalf of Roma so that they will teach our girls to take care of themselves and not get pregnant, how they can use condoms. Parents are against such workshops.”⁵⁰ Another Montenegrin activist, male again, added how shameful lies are presented as salvation for Roma, “so that Romani women do not have children, and that men become sterile.”⁵¹ The intergovernmental organizations have refused these claims.

2.6. Violence against Romani Women

All around the region, Romani women and men fall victims to police abuse. For instance, three cases of police violence against pregnant Romani women were registered in Croatia in recent years.⁵² Some communities are often subjected to abusive police raids, which women experience in specific ways. One woman in Greece testified in the following way:

„[Полицијата] искрши машина за шиенење, уништи чинии и чаши и истури на земја три големи кутии инстант кафе. Отворија лименки од ‘кока кола’ и ја испразнија нивната содржина на нашите алишта и ќебиња.“⁵³

Ромка од Романија зборуваше за козметички промени во однесувањето на полицијата: додека порано обично беше случај полицијата насилно да упаѓа во домовите на Ромите за време на рации, сега тие тропаат на вратите, и доколку вратите не се отворат, полицијата веднаш обива, во секој случај.⁵⁴ Или, за време на насилна полициска рација во ромска населба близу Атина во Грција, додека млада Ромка се капеше во бањата, полицијата влезе во нејзиниот дом и викаше дека требало да излезе надвор. Кога таа одговорила дека веднаш ќе излезе и започнала да се облекува, полицијата ја обила вратата и се заканила дека ќе ја силува. Девојката била одведена во друга куќа, каде што била претресувана од женски службенички, но, на место каде што се гледало од надвор. Таквиот третман направи девојката да се чувствува „мошне засрамено“.⁵⁵

Исто така, Ромките беа жртви на сексуално насилство за време на вооружените конфликти во регионот на поранешна Југославија. Во Босна и Херцеговина, на пример, Ромките активистки зборуваат за случаи на киднапирање и сексуална експлоатација на Ромките, и за случаи на силување на Ромки од страна на мажи кои не беа Роми, главно борци, во војната 1992-1995.⁵⁶ Забележани беа и случаи каде борци кои не беа Роми силуваа Ромки пред нивните сопрузи и членови на семејството.⁵⁷ Според кажувањата, како резултат на тоа, Ромките жртви на сексуално насилство често доживуваат отфрлање од заедницата.⁵⁸ На Косово, меѓународната заедница ги остави незабележани злосторствата против Ромките, а поради стравот да не бидат презирани од нивната заедница, Ромките се

“[The police] had broken a sewing machine, smashed plates and glasses and emptied onto the ground three large containers of instant coffee. They opened Coke cans and emptied the contents on our clothes and blanket.”⁵³

A Romani woman in Romania spoke of a cosmetic change in police behaviour: while earlier it was the case that police would regularly violently break into Roma houses during raids, now they would knock on doors, yet if the doors would not be opened immediately the police would break it down anyway.⁵⁴ Or, during an abusive police raid on a Romani settlement near Athens in Greece, a young Romani woman was taking a bath when officers came to her house and shouted that she should come out. As she replied that she would be out immediately and started getting dressed, the officers broke into the house and threatened to rape her. The girl was then taken to another house, where she was searched by female officers but in a space that was visible from the outside. The treatment made the girl feel “very ashamed.”⁵⁵

Romani women were victims of sexual violence during the armed conflicts in the region of the former Yugoslavia as well. In Bosnia and Herzegovina, for instance, Romani activists spoke on cases of abduction and consequent sexual exploitation of Romani women, and also cases of rape of Romani women by non-Romani men, mainly combatants, in the 1992-1995 war.⁵⁶ Cases have been recorded where non-Romani combatants raped Romani women in front of their husbands and family members.⁵⁷ Romani women victims of sexual violence reportedly also often experience rejection from their communities as a consequence.⁵⁸ In Kosovo, the international community left crimes against Romani women unnoticed, and because of the fear of being despised by their communities, Romani women themselves fear taking these

плашат ваквите случаи да ги изнесат пред суд.⁵⁹ Одредени известувања за сексуални злосторства против Ромки од времето на овој конфликт беа собрани од страна на организацијата за човекови права, Хуманитарен правен центар од Белград.⁶⁰ Досега има само еден случај на поднесено обвинение за воени злосторства што вклучуваше и сексуално насилство над Ромки. Во јануари 2005, Јавниот обвинител за воени злосторства во Белград, Србија, поднесе обвинение против етнички Албанец од Косово за воени злосторства сторени во јуни 1999 во општината Ѓаковица. Ромска свадбена поворка минуваше покрај парамилитантна контролна станица, кога беше сопрена од етнички Албанци. Единаесет лица од поворката беа одведени: злоупотребата резултираше со четири убиства, силување и мачење.⁶¹

Ромките се, исто така, жртви на домашно насилство, и една од пречките со која се соочуваат Ромките активистки во својата работа во борбата против домашното насилство е порекнување на насилството воопшто, или на неговиот вистински обем. Кога една група Ромки активистки се собра за да се подготви за учество на Светската конференција против расизмот во Дурбан, сакаше да ги потенцира прашањата за недоброволната стерилизација, невработеноста и насилството над жените. Сепак, нивните машки колеги од групата дозволија да се расправа единствено за прашањето на стерилизација и тоа само преку аспектот на расата.⁶² Кога еден машки колега приговори дека насилството над жените „не било значајно прашање“, активистка од Србија му се спротивстави со фактот дека речиси 95% од Ромките со кои работи искусиле насилство во семејството.⁶³ Порекнување на домашното насилство е исто така присутно помеѓу некои Ромки. „Израснати сме како сè уште да живееме во османлиско време!“, протестираше една теренска

cases to courts.⁵⁹ Some accounts of sexual crimes against Romani women in this conflict were collected by the human rights organization *Humanitarian Law Centre* in Belgrade.⁶⁰ So far there has been only a single instance where charges have been pressed for war crimes that included sexual violence against Romani women. In January 2005, the War Crimes Prosecutor in Belgrade, Serbia, pressed charges against an ethnic Albanian man from Kosovo for war crimes committed in June 1999 in the Djakovica/Djakove municipality. A Romani wedding party was passing a paramilitary check point when they were stopped by ethnic Albanians. Eleven persons from the party were taken away; the abuse that ensued included four murders, rape and torture.⁶¹

Romani women are also victims of domestic violence, and one of the obstacles that Romani women activists face in their work combating domestic violence is the denial of violence generally, or its accurate extent. When a group of Romani activists gathered to prepare for participation in the World Conference Against Racism in Durban, Romani women activists wanted to highlight issues of involuntary sterilization, unemployment, and violence against women. However, their male colleagues from the group allowed only for the sterilization issue to be discussed, and through a race lens alone.⁶² As one male colleague contented that violence against Romani women was “not a big issue,” a woman activist from Serbia contradicted him with the fact that almost 95% of Romani women she worked with had experienced family violence.⁶³ Denial of domestic violence is also present among some Romani women. “We are brought up as if we still lived in the Ottoman times!” a grassroots activist exclaimed at a seminar.⁶⁴ A comparative analysis of domestic violence against Romani and non-Romani wom-

активистка на семинарот.⁶⁴ Компаративна анализа на домашното насилство над Ромките и другите жени на подрачјето на Зеница покажа дека бројот на жртви на насилство е алармантно висок во двете заедници, иако е сепак повисок кога станува збор за Ромите.⁶⁵ Ова истражување исто така потенцираше и еден основен аспект: Поради мошне значајната корелација помеѓу родот и насилството и влијанието на расниот и класниот фактор, Ромките се високоризична група во оваа смисла - не дека Ромите како етничка група се повеќе склони кон домашното насилство.

Ромките жртви на домашно насилство ретко бараат надворешна помош. Една средовечна Ромка од Србија го опиша овој проблем со следниве зборови:

„Знам многу Ромки кои се дискриминирани, злоупотребени од нивните сопружници и тепани, исто така. Овие жени остануваат во брак со нив бидејќи немаат каде да се вратат, тие често го толерираат таквиот брак поради децата. [...]Најчесто остануваат поради срамот од развод, обично се зборува дека разведената жена е курва, сепак, никој не прашува каков бил бракот за неа, дали нејзиниот живот бил во опасност? Жалам што нема институции што би им пружиле помош на овие жени да се изборат за нивните права, и доколку постојат такви, не мислам дека Ромките се информирани каде, како и кому да се обратат.“⁶⁶

Сепак, оние жени кои знаат каде да се обратат за помош понекогаш се соочуваат со исмевање, како една Ромка од Србија на која, кога ѝ пријавила на полицијата случај на злоставување од нејзиниот сопруг, ѝ било кажано дека доколку се однесувала како што треба, тоа воопшто не би се случило.⁶⁷ Ваквите ставови, комбинирани со стравот од полициско насилство, оставаат малку простор да се прашаме зошто Ромките не се подготвени да побараат полициска заштита.

en in the area of Zenica showed that numbers of victims of violence were alarmingly high in both communities, while it was still higher when it came to Roma.⁶⁵ This research also emphasized a principal aspect: Because of the important correlation between gender and violence, and the influence of racial and class factors, Romani women are a high group risk in this respect – not that Roma, as an ethnic group, would be more prone to domestic violence.

Romani women victims of domestic violence rarely seek external assistance. One middle-aged Romani woman from Serbia described the issue in following words:

“I know a lot of Romani women who are discriminated, abused by their husband, beaten as well. These women stay married to them because they have no place to go back to, they often tolerate such a marriage for the sake of children. [...] They mostly stay because it is a shame to get a divorce, and usually it is said that a divorced woman is a whore, yet nobody asks her how this marriage was for her, was her life in danger? I am sorry that there are no institutions that could help these women fight for their rights, and even though there could be some I don't think Romani women are informed about where and how and to whom they could go.”⁶⁶

However, those women who know where to seek help are sometimes faced with ridicule, such as Serbian Romani woman who reported her husband's abuse to the police and was in return told that, if she had behaved herself, this would not have happened in the first place.⁶⁷ Such attitudes, combined with the fear of police violence, leave little space for wondering why Romani women are reluctant to seek police assistance.

2.7. Трговија со Ромки и ромски деца

Активистите од полето на трговијата со луѓе сметаат дека жените и девојките Ромки кои живеат во општествено запоставените области се особено изложени на ризик од трговија со луѓе:

„Ромските гета и локациите со висока концентрираност на Роми акумулираат фактори на ризик што значително ја зголемуваат опасноста од трговија со Ромки. Социјалните и економските фактори на ризик вклучуваат невработеност, тешкотии при вработување, сиромаштија, ниско ниво на образование, прифаќање на ризични вработувања или зависност од дрога и алкохол. Дополнителен етнички и културен фактор на ризик, кога станува збор за жените од Ромската заедница, е нивниот различен однос кон правата на жените (Bitu, 1999; Hubschmannova 1999), ориентираноста, кон сегашноста зголемениот број Роми емигранти и на крај, но не и најмалку важно, ‘егзотичноста’ на Ромките за потенцијалните купувачи. Општата незапознаеност на жените во општествено запоставените локации и ромските заедници за трговија со луѓе е мошне длабока, што се должи на фактот дека жителите на заедница тешко се информираат, што претставува сериозен фактор на ризик.“⁶⁸

Активистите Роми предупредуваат дека децата од улица исто така се под ризик на трговија со луѓе и дека трговците главно ги бараат девојчињата.⁶⁹

Исто така, активистите предупредуваат дека трговијата со луѓе често се меша со проституција, што за традиционалните ромски заедници е неприфатливо и срамно и за жената и за семејството.⁷⁰ Ова укажува на проблемот дека Ромките кои се експлоатирани од трговците се затекнуваат во ситуации да немаат никаква заштита, ниту од законот, ниту од нивната заедницата.⁷¹

2.7. Trafficking in Romani Women and Children

Activists in the field of trafficking consider Romani women and girls living in socially excluded areas as being under particular risk of trafficking:

“In Roma ghettos and locations with high concentrations of Romany, risk factors accumulate which significantly increase the threat to Roma women from trafficking. Social and economic risk factors include unemployment, employability challenges, poverty, low levels of education, and the acceptability of unprotected employment or drug and alcohol addiction. Additional ethnic and cultural risk factors pertinent to women among the Roma community include their different attitude to women’s rights (Bitu, 1999; Hubschmannova 1999), orientation to the present, the growing number of emigrating Romany and, last but not the least, the ‘exoticism’ of the Roma women for potential purchasers. The general ignorance of women concerning trafficking in socially excluded locations and Roma communities is deeper, owing to the fact that the community inhabitants are difficult to inform, and this is a serious risk factor.”⁶⁸

Romani activists warn that street children are also at risk of being trafficked, and it is mainly girls that are sought by traffickers.⁶⁹

Activists also caution that trafficking is often mistaken for prostitution, which is unacceptable for traditional Romani communities, and shameful for both the woman and the family.⁷⁰ This raises concerns that Romani women exploited by traffickers end up in situations where they do not have the protection of either law or their community.⁷¹

Општ став е дека проблемот со трговијата на Ромки сè уште не добива соодветно внимание ни од владините ни од меѓувладините институции.⁷² Неодамна, Ромките активистки за човекови права ги повикаа државите и НВО „да имплементираат политики што ќе ги адресираат [...] трговијата со луѓе и проституцијата на начин кој ќе биде чувствителен за социјално економските фактори и ќе внимава да не ги засили стереотипите“⁷³ – построгиот однос кон трговијата со луѓе по никоја цена не би требало да ги „потхранува широко распространетите стереотипи за ромскиот криминалитет.“⁷⁴ Ова е од особено значење, бидејќи за новинарите во регионот е вообичаено да ја обелоденат етничката припадност на лицата поврзани со трговија со луѓе или друг криминал доколку се Роми.⁷⁵

Што се однесува до дискусиите за кршењето на човековите права во ромските заедници и опасноста од искористување на ваквите дискусии за зајакнување на негативните стереотипи, Ана Караману, членка на Европскиот парламент, предупреди дека малцинствата не може секогаш да се осудуваат според стандардите на мнозинството, но дека сепак не треба да се прават компромиси со универзалноста на човековите права. Исто така, таа апелираше Ромките активистки да бидат главните и природни предводници на борбата за оваа цел.⁷⁶

2.8. Политичко учество на Ромките

Поголемиот број Ромки во Југоисточна Европа не ги користат своите политички права, ни како гласачи, ниту како кандидатки. Некои Ромки активистки одбиваат да се вклучат во политиката, обесхрабени, како што сметаат тие, од огромната нетолеранција помеѓу различните политички партии.⁷⁷ Многу жени

It is generally considered that the problem of trafficking of Romani women has not yet received adequate attention of both governmental and intergovernmental institutions.⁷² Romani women human rights activists recently called the states and NGOs “to implement policies addressing [...] trafficking and prostitution in a manner both sensitive to socio-economic factors and careful not to reinforce stereotypes”⁷³ – cracking down on trafficking should by no means “feed into widely held stereotypes about Romani criminality.”⁷⁴ This is an important concern, particularly as it is common in the region that the press will disclose the ethnicity of persons involved in trafficking or other crimes if these are Roma.⁷⁵

With regards to the discussions of human rights violations within the Romani community and the dangers of having this discussion abused for reinforcing negative stereotypes, Anna Karamanou, a member of the European Parliament, warned that minorities cannot always be judged according to the standards of the majority, however no compromise should be made with the universality of human rights. She also called for Romani women activists to be the main, and natural, champions of this cause.⁷⁶

2.8. Political Participation of Romani Women

The vast majority of Romani women in south-eastern Europe do not exercise their political rights, either as voters or as candidates. Some Romani women activists refuse to get involved in political matters, discouraged by what they perceive as great intolerance among various political parties.⁷⁷ Many other women are politically inactive

не се политички активни поради оваа причина, но и поради тоа што немаат лични документи и не можат воопшто да ги користат правата што произлегуваат од државјанството. Сепак, некои жени не гласаат бидејќи нивните мажи или татковци тоа не го одобруваат: Ромка од Србија посведочи како нејзиниот маж ѝ ги искинал личната карта и здравствената книшка кога разбрал дека таа планирала да гласа на локалните избори тој ден.⁷⁸

Еден од позначајните проекти во регионот за политичко учество на Ромките во политиката е „Ромките можат да го сторат тоа“, иницијатива од 2002-2003 покрената од Пактот за стабилност на Југоисточна Европа и Работната група за родови прашања. Целта на програмата беше подигање на свеста кај Ромките за нивните човекови права и нивно охрабрување да преземат јавни и политички улоги во нивните заедници.⁷⁹ Се смета дека политичкото будење на Ромките сè уште е во почетна фаза, сепак, напредокот е неизбежен.

2.9. Лични документи

Алармантен број Роми во Југоисточна Европа немаат лични документи и немаат државјанство; поголемиот број луѓе погодени од овој проблем се всушност жени.⁸⁰ Овој проблем особено влијае на Ромите од Косово кои се внатрешно раселени во Србија. Бидејќи немаат документи, тие немаат право на здравствена заштита. Традиционално, Ромките се одговорни да се грижат за децата и да ги носат во болница, па се изложени на конфликти со вработените во болниците кои одбиваат да ги лечат децата или возрасните доколку немаат документи.⁸¹

for this reason, but also because they do not have personal documents and cannot exercise their citizenship at all. Yet, some women do not vote as their husbands or fathers might disapprove: a Romani woman in Serbia testified how her husband tore both her ID and her medical security card upon hearing that she intended to cast a vote in the local elections that day.⁷⁸

One of the notable projects on the political participation of Romani women in the region is the “Romani Women Can Do It” initiative in 2002/2003, launched by the Stability Pact for South East Europe and its Gender Task Force. The programme aimed at raising awareness of Romani women about their human rights and empowering them to take public and political roles in their communities.⁷⁹ The political awakening of Romani women is still considered to be in its initial stages, however progress is inevitable.

2.9. Personal Documents

Alarming numbers of Roma in south-eastern Europe do not have personal documents and are stateless; the majority of persons affected by these problems are in fact women.⁸⁰ This issue particularly affects the Roma from Kosovo who are internally displaced in Serbia. Having no documents, they have no entitlement to health care. Romani women are traditionally in charge of child care, including taking children to hospitals, so they are more vulnerable to conflicts with hospital employees who refuse to treat children, or adults, if documentation is not provided.⁸¹

Во областите зафатени од вооружени конфликти, затворањето на жените во домот претставуваше особена пречка при регистрирање на нивните деца кај надлежните органи. За време на војната, многу Ромки од Босна се породиле додека нивните мажи беа регрутирани и далеку од домот, тие се плашеа сами да одат во град за да ги регистрираат своите деца кај властите;⁸² за да можат подоцна да ги регистрираат своите деца, семејствата мораа да платат висока казна поради ненавремената регистрација што многу од нив не можеа да си го дозволат. Ромка од Хрватска исто така изјави дека сериозно се двоуми да им се обрати на властите, вклучително и на оние надлежни за личните документи, бидејќи работи во неформалниот сектор што е, технички, нелегален.⁸³

Ромите исто така се соочуваат со тешкотии кога го менуваат своето официјално живеалиште. Во Грција, во 2002, локалниот градоначалник се обиде да оневозможи две Ромки да ја регистрираат промената на живеалиште од една во друга општина, иако тие ги исполниле сите правни услови, со единствено објаснување дека тој никогаш нема да им дозволил на Роми да се регистрираат. Градоначалникот се согласил да ја дозволи регистрацијата дури под притисокот од јавноста и по заканата на жените дека ќе поднесат тужба.⁸⁴

2.10. Податоци за етничкото йџекло и сџаџисџики

Недостатокот од статистички податоци за ромските заедници воопшто, а особено за Ромките, е најголемиот проблем што претставува огромна пречка при адресирањето прашања што влијаат на оваа група. Додека бројот на статистички извештаи за заедниците бавно расте, родово разграничените податоци

In the areas of armed conflict, the confinement of Romani women to their home presented a major obstacle for registering their children with the authorities. A number of young Romani mothers in Bosnia during the war gave birth while their husbands were drafted and away from home, and they were afraid to go to town on their own to register their children with the authorities;⁸² in order to register their children at a latter stage, the families would need to pay high fees for belated registration, which most of them cannot afford. A Croatian Romani woman also disclosed that she has considerable concerns approaching any authorities, including those dealing with personal documents, because she works in the informal sector which is, technically, illegal.⁸³

Roma also experience difficulties when changing their official residence from one location to another. In Greece, a local mayor attempted to prevent two Romani women from registering their change of residence from one municipality to another in 2002, though they fulfilled all the legal requirements, and merely on account that he, allegedly, would never allow Roma to register. The mayor agreed to allow the registration only under both public pressure and the threat of complaints lodged by the women.⁸⁴

2.10. Ethnic Data and Statistics

The lack of statistical information on the Romani community in general, and the Romani women in particular, is a major problem that presents a great obstacle in addressing the issues affecting the group. While the numbers of statistical records on the community are slowly growing, gender-disaggregated data are still rare. Those

сè уште се ретки. Оние неколку трудови што ги земаат предвид родовите аспекти во ромската заедница, сепак укажуваат на разлики што постојат помеѓу Ромките и мажите Роми во уживањето на правата на образование, вработување, здравство, и друго.⁸⁵

На една средба на ОН на високо ниво во март оваа година, една американска Ромка активистка се заложи за „интерсекциски приод при собирање расни и родово чувствителни статистички податоци заради подобро разбирање на комплексните начини на кои расата и родот се преплетуваат и заемно се засилуваат“.⁸⁶ Заедничката изјава, подготвена за истиот случај од страна на Иницијатива на жените Роми и Европскиот центар за правата на Ромите, исто така повика на „собира(ње) статистички податоци разграничени според различни фактори, вклучувајќи ги и расата и родот, со цел да се документира маргинализацијата со која се соочуваат Ромките и другите жени коишто припаѓаат на малцинствата во Европа и да се искористат овие податоци за имплементирање политики за афирмативна акција.“⁸⁷

3. Добри вести: граѓанско општество на Ромките

Поразителната дискриминација на многу Ромки во различни аспекти на нивните животи сè уште не дава целосна слика за Ромките во Југоисточна Европа. Ова би претставувало само нецелосна и затоа неточна слика, доколку не се обрне внимание на постоечките позитивни трендови, првенствено развојот и активизмот на организациите на Ромки.

Малку се знае за активизмот на Ромките во овој регион пред 1990-те. Еден од исклучоците е истражувачката работа на ромската активистка Розалија Илиќ од Крагуевац, Србија, која собираще

few studies taking into account the gender aspects in the Romani community nevertheless reveal disparities that exist in the enjoyment of the right to education, employment, health, et cetera between Romani women and Romani men.⁸⁵

At a high-level UN gathering this March, an American Romani activist called for an “intersectional approach to collecting race and gender-sensitive statistics to understand better the complex ways in which race and gender interact with and reinforce one another.”⁸⁶ A joint statement prepared for the same event by the Roma Women’s Initiative and the European Roma Rights Center also called for “collect[ing] statistical data disaggregated by various factors including race and gender in order to document marginalization faced by Romani women and other minority women in Europe and use these data to implement affirmative action policies.”⁸⁷

3. Good News: Romani Women’s Civil Society

The overwhelming discrimination of many Romani women in numerous aspects of their lives still does not create a full picture of Romani women in south-eastern Europe. This would only be a partial and thus inaccurate image unless due attention was paid to existing recent positive trends, primarily the growth and activism of Romani women’s organizations.

Little is known on the activism of Romani women in this region before the 1990s. One of the exceptions is the research work of Romani activist Rozalija Ilić from Kragujevac, Serbia, who has been documenting and speaking on

податоци и зборуваше за учеството на локалните Ромки во движењето од 1960-те.⁸⁸ Или, на пример, во некои информации за основањето на првата Ромска асоцијација во Србија во 1969, се спомнува учеството на три жени во процесот, од кои една била избрана за членка на Управниот одбор во улога на благајник. Сепак, ни едно излагање на жените активистки не содржеше прашања од интерес на Ромките.⁸⁹ Постоеше забележителен недостаток од јавни дискусии во јавноста и медиумите⁹⁰ за прашања што ги тангираа Ромките, особено за прашањата како домашното насилство и патријархатот.⁹¹ Да се биде НВО активистка, не се сметаше за избор на кариера за Ромките.⁹²

Современите организации на жени Ромки датираат од 1995, по масовното будење на организациите за правата на Ромите. Сепак, ваквиот развој не е поеднаков во сите делови од Југоисточна Европа: во Босна, Грција, Албанија и Хрватска, активизмот на Ромките е многу поназад отколку оној на нивните колежки во другите делови од регионот. Голем број Ромки активистки се студентки на универзитет или дипломирани.

Активистките Ромки ги разбираат тешкотиите со кои се соочуваат сите жени вклучени во активизмот за „субверзивните“ прашања, како што се правата на жени, домашното насилство или трговијата со луѓе. Тие ризикуваат да бидат етикетирани од заедницата како „црни овци“, кои „никогаш нема да се омажат“ поради нивната работа на контроверзни прашања во заедницата.⁹³ Млада Ромка активистка, која ја основаше првата женска ромска невладина организација во регионот Војводина во Србија, зборуваше дека најревностни опоненти на невладината организација биле Ромите мажи, кои мислеле дека жен-

local Romani women taking part in the movement since the 1960s.⁸⁸ Or, some information on the founding of the first Romani association in Serbia in 1969, for instance, makes mention of three women involved in the process, where one of them was elected to become a member of the management board in the role of a treasurer. None of the speeches of women activists, however, dealt with any concerns specific to Romani women.⁸⁹ There was a notable lack of public discussion on issues affecting Romani women in the public and the media,⁹⁰ and this appeared particularly to be the case with issues such as domestic violence or patriarchy.⁹¹ Being an NGO activist was not considered a career choice for Romani women.⁹²

The contemporary Romani women's organizations mostly date from 1995, following the massive mushrooming of general Roma rights organizations. However, the development is not equal in all parts of south-east Europe, and in Bosnia, Greece, Albania, and Croatia, Romani women's activism is far beyond that of their colleagues in other countries of the region. Many Romani women activists are university students or graduates.

Romani women activists acknowledge the difficulties faced by all women engaged in activism on 'subversive' issues such as women's rights, domestic violence, or trafficking. They risk being labelled the "black sheep" of the community who can "never get married" because of their dealing with controversial topics in the community.⁹³ A young Romani activist who founded the first Romani women's NGO in the Vojvodina region in Serbia spoke how the most fervent opponents of the NGO were Romani men, who thought that women's activism would result in "the collapse of marriages."⁹⁴ Some Roma even question the "Romaniness" of prominent women activists

скиот активизам ќе резултира со „колапс на браковите“.⁹⁴ Некои Роми дури го поставувале прашањето на „Ромството“ кај истакнатите активистки вклучени во критикување на внатрешните практики штетни за жените.⁹⁵ „Не само што расправата за прашањата (како домашното насилство, планирање на семејство, договорените бракови и тестовите за невиност) не се смета за суштински аспект за зајакнување на ромските заедници, туку се смета како погубна за интересот на „борбата“ за правата на Ромите,⁹⁶ трогателно изјави Александра Опреа (Alexandra Oprea).

Покрај маргинализацијата на активистките во однос на мажите активисти, тие според Опреа се исто така маргинализирани во антирасистичкиот, феминистичкиот сектор и генерално во областа на граѓанското општество:

„Кога Ромките ќе успеат да ги пребродат бариерите и да учествуваат во невладиниот сектор, тие сфаќаат дека на нивните прашања не им се дава иста тежина како на ‘главната струја’ ромски прашања. Работата на Ромките насочена кон борбата против тројната маргинализација не се смета за ‘политика на Ромите’. Ниту ѝ се посветува внимание во родовите политики, поради тоа што зборува за Ромки кои се сметаат за ‘Цигани’, а не за жени. Феминистичкиот дискурс во Европа ефикасно го игнорира постоењето на Ромките и другите жени припаднички на малцинствата, додека проповеда универзална доктрина за зајакнување на родовите. Двата термина ‘Роми’ и ‘жени’ мошне ефикасно се конструирани како меѓусебно исклучувачки.“⁹⁷

Исто така, Ангела Козе (Angela Kocze) истакна неколку аспекти на овој проблем:

„Ромките се иритирани бидејќи во сите форми нивните прашања се сведени и подведени под етничката припадност и културата. Тие споделуваат заеднички

who engage in criticising certain internal practices harmful to women.⁹⁵ “Not only is discussion of issues [such as domestic violence, family planning, arranged marriages, and virginity tests] *not* considered an essential facet to empowering Romani communities, it is considered detrimental to the best interests of the ‘struggle’ for Romani rights,” Alexandra Oprea poignantly states.⁹⁶

In addition to the marginalization of women activists in comparison with their male counterparts, they are also marginalized in the anti-racist, feminist and general civil society realm, according to Oprea:

“When Romani women manage to overcome barriers and participate in NGOs, they find that their issues are not given the same weight as ‘mainstream’ Romani issues. The work done by Romani women aimed at combating triple marginalization is not considered ‘Romani politics.’ Nor is it given due respect as gender politics, since it deals with Romnia who are considered ‘Gypsies’ not women. Feminist discourse in Europe effectively ignores the existence of Romani women and other minority women while preaching a universal doctrine of gender empowerment. The two terms ‘Roma’ and ‘women’ have effectively been constructed as mutually exclusive.”⁹⁷

Angela Kocze also emphasizes some aspects of this problem:

“Roma women are irritated that in any forum their issues are reduced and subsumed within ethnicity and culture. They share common problems with non Roma women, such

проблеми со жените што не се Ромки, како пониски плати од мажите и немоќност во сопствените организации.“⁹⁸

Сепак, можни се и исклучително успешни приказни. На пример, коалицијата на Организации на жени (не - Ромки) заедно со пет ромски организации, публикуваше извештај за човековите права на Ромките во Војводина, што изведе на виделина многубројни случаи на злоупотреба на жените и девојчињата Ромки.⁹⁹ Сличен обид и во Хрватска, меѓутоа предизвика јавно негодување: кога, во јануари, Европскиот центар за правата на Ромите од Будимпешта го презентира извештајот во сенка за Ромките во Хрватска, напишан во соработка со Ромки активистки и презентира пред Комитетот за елиминација на дискриминацијата против жените (CEDAW) при ОН во Њујорк, следниот јануари хрватските власти и некои медиуми се произнесоа дека извештајот е „преувеличен и злонамерен“.¹⁰⁰ Некои активисти Роми исто така ја оспорија точноста на извештајот.

Главна, постои мошне силна меѓународна компонента кај движењето на Ромките и постојана размена на идеи и искуства во меѓународните форуми.¹⁰¹ Следствено, меѓународното застапување на проблемите на Ромките започна да се втемелува. Една неодамнешна победа ги вклучи прашањата од значење за Ромките на агендата на 49-та сесија на Комисијата за статусот на жените при ОН во март 2005.¹⁰² Сепак, и покрај позитивните промени и значителното зголемување на средствата за проектите за Роми, сè уште постои загриженост поради тоа што Ромките речиси воопшто не се вклучени во процесот, и поради тоа што најчесто оние што не се Роми ги претставуваат интересите на Ромите, на што „Ромите воопшто, а жените особено“ треба да се спротистават“.¹⁰³

as lower pay than men and being powerless in their own organizations.”⁹⁸

Exceptional success stories are, nevertheless, possible. For instance, a coalition of a non-Romani women's organization and five Romani organizations jointly issued a report on human rights of Romani women in Vojvodina, which brought to light numerous cases of abuse of Romani women and girls.⁹⁹ A similar attempt in Croatia, however, produced a public outcry: when the Budapest-based European Roma Rights Center presented a shadow report on Romani women in Croatia, written with the assistance of Romani women activists, and presented it before the UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) in New York the following January, the Croatian state authorities and some of the media proclaimed the report “exaggerated and malicious.”¹⁰⁰ Some Romani activists also denied the accuracy of the report.

Generally, there is a very strong international component of the Romani women's movement and constant exchange of ideas and experiences in the international forums.¹⁰¹ Consequently, international advocacy for Romani women's concerns is gaining ground. One recent victory was including the Romani women's concerns to the agenda of the 49th session of the UN Commission on the Status of Women in March 2005.¹⁰² Yet, despite positive changes, and considerable increase in funding for Roma projects, there are still concerns that hardly any Romani women are involved in the process, and that it is mostly non-Roma that represent Romani interests, which needs to be challenged “by Roma generally and women specifically.”¹⁰³

4. Надежи за иднината?

Секако дека развојот на силни ромски активистки и организации е за пофалба и од посебно значење како инспиративен пример за други маргинализиранни женски групи. Во општи рамки, се случи уште еден особено важен настан: Декадата за вклучување на Ромите 2005-2015, лансирана во февруари 2005 од страна на Светската банка, Институтот отворено општество и владите на осум европски држави, вклучувајќи ги Бугарија, Романија, Македонија, Србија и Црна Гора и Хрватска. Декадата раѓа надеж за систематски промени кои ќе бидат од корист за ромската заедница и тоа примарно во четири основни сектори: образование, вработување, здравство и домување. Сепак, правата на Ромките и прашањата за двојна дискриминација не беа приоритет, и ќе бидат разгледани во рамките на другите тематски целини.¹⁰⁴ Останува да се види како овие главни насоки ќе се остварат за време на имплементирањето на различните национални акциони планови. Ќе биде од особено значење Ромките активистки да продолжат со своето застапување во оваа насока, или, во спротивно, ветувањето Ромската декада може да остане само сон за Ромките од Југоисточна Европа и пошироко.

Превод од англиски јазик: Марина Ковачиќ

Белешки:

1. Овој извештај во никој случај не треба да се разбере како сеопфатна листа, туку единствено како почетна точка за определен број проблеми. Земјите покриени со овој извештај беа селектирани на база на експертизата на авторката.

4. Hopes for the Future?

The development of strong Romani women activists and organizations is certainly praiseworthy and of exceptional importance as an inspiring example for other marginalized women's groups. On a general scale, another important development has commenced: The Decade of Roma Inclusion 2005-2015, launched in February 2005 by the World Bank, Open Society Institute, and governments of eight European countries, including Bulgaria, Romania, Macedonia, Serbia and Montenegro, and Croatia. The Decade brings hope of systematic changes that will benefit the Romani community, primarily in the four priority areas of education, employment, health and housing. However, the rights of Romani women and the issue of double discrimination were not prioritised, and will only be considered in the framework of other thematic areas.¹⁰⁴ It remains to be seen how this mainstreaming will take place during the implementation of various national action plans. It would be of extreme importance that Romani women activists continue their advocacy in this direction, otherwise the promise of the Roma Decade might remain just a dream for Romani women in south-eastern Europe, and further afield.

Notes:

1. This account should by no means be understood as a comprehensive list but merely as a starting point on a selective number of concerns. The countries covered in the report were also selected only on the grounds of author's expertise.

2. Rozalija Ilić, "Položaj romskih žena u Srbiji (izveštaji, radovi i lično razmišljanje)," *Rromnja godoja šaj* (2003); 24-5.
 3. Svenka Savić, "Žene iz manjinskih nacionalnih grupa i govor mržnje," *Između načela i prakse: položaj "malih" i "velikih" manjina u Srbiji* (Belgrade: Helsinki Committee on Human Rights in Serbia, 2004), 45. Ито така, Rozalija Ilić, "Položaj romskih žena u Srbiji".
 4. Snježana Milivojević, "Mirroring Images: Ethnic Minorities in the South East European press" (London: Media Diversity Institute), on file with author.
 5. Svetlana Slapšak, "Romkinja", в Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX veka*, (Belgrade: Biblioteka XX vek, 2001, 240.
 6. Bogdan Djurović, "Diskriminacija i socijalno-etnička distanca: slučaj Roma u Srbiji", *Romi – od zaboravljenje manjine do manjine u usponu*, ur. Dragoljub Djordjević (Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004), 93.
 7. Veronika Mitro i Marija Aleksandrović, *Devica, da li ne* (Novi Sad: AB print, 2003), 9.
 8. Jelena Jovanović i Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," Centre for Interactive Pedagogy, *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma* (Belgrade: Centre for Interactive Pedagogy, 2004), 92.
 9. Mitro and Aleksandrović, *Devica, da li ne*, 22.
 10. Angela Kocze, "Double Discrimination Faced by Romani Women in Europe. Statement before the Committee on Women's Rights and Equal Opportunities meeting on 26 Nov. 2003", достапно на <http://www.erionet.org>.
 11. Alexandra Oprea, "Re-envisioning Social Justice from Ground Up: Including the Experiences of Romani Women," *Essex Human Rights Review* 1 (2004): 31.
2. Rozalija Ilić, "Položaj romskih žena u Srbiji (izveštaji, radovi i lično razmišljanje)," *Rromnja godoja šaj* (2003); 24-5.
 3. Svenka Savić, "Žene iz manjinskih nacionalnih grupa i govor mržnje," in *Između načela i prakse: položaj "malih" i "velikih" manjina u Srbiji* (Belgrade: Helsinki Committee on Human Rights in Serbia, 2004), 45. Also, Rozalija Ilić, "Položaj romskih žena u Srbiji."
 4. Snježana Milivojević, "Mirroring Images: Ethnic Minorities in the South East European press" (London: Media Diversity Institute), on file with author.
 5. Svetlana Slapšak, "Romkinja," in Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX veka*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2001), 240.
 6. Bogdan Djurović, "Diskriminacija i socijalno-etnička distanca: slučaj Roma u Srbiji" in *Romi – od zaboravljenje manjine do manjine u usponu*, ed. Dragoljub Djordjević, (Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004), 93.
 7. Veronika Mitro and Marija Aleksandrović, *Devica, da li ne* (Novi Sad: AB print, 2003), 9.
 8. Jelena Jovanović and Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," in *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, (Belgrade: Centre for Interactive Pedagogy, 2004), 92.
 9. Mitro and Aleksandrović, *Devica, da li ne*, 22.
 10. Angela Kocze, "Double Discrimination Faced by Romani Women in Europe. Statement before the Committee on Women's Rights and Equal Opportunities meeting on 26 Nov. 2003," available at <http://www.erionet.org>.
 11. Alexandra Oprea, "Re-envisioning Social Justice from Ground Up: Including the Experiences of Romani Women," *Essex Human Rights Review* 1 (2004): 31.

12. Roma Women's Initiative and European Roma Rights Center, "Statement for the 49th Session of the UN CSW, 28th February – 11th March 2005".
13. "Težak položaj Roma i ostalih manjinskih zajednica na Kosovu", *Republika*, Podgorica, 19 April 2005.
14. European Roma Rights Center, *The Non-Constituents: Rights Deprivation of Roma in Post-Genocide Bosnia and Herzegovina* (Budapest: European Roma Rights Center), 184.
15. United Nations Development Program, *Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries* (Bratislava: UNDP, 2005), 59.
16. Jelena Jovanović and Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," 84.
17. Save the Children UK, *Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe, Volume I: South-eastern Europe* (London: Save the Children UK, 2001), 261.
18. Nataša Kočić Rakočević i Andjelka Mijović, *The Roma and Education: Between Needs, Wishes and Possibilities* (Belgrade: Roma Children Centre, 2003), 88.
19. *Denied a Future?*, 46.
20. *Ibid.*, 199.
21. *Ibid.*, 38.
22. За повеќе информации за сегрегираниот образование, види *Stigmata: Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe* (Budapest: European Roma Rights Center, 2004).
23. *How We Live(d)* (Zenica: Medica Infoteka, 2001), 15.
12. "Statement for the 49th Session of the UN CSW", Roma Women's Initiative and European Roma Rights Center, 28th February – 11th March 2005."
13. "Težak položaj Roma i ostalih manjinskih zajednica na Kosovu," *Republika*, Podgorica, 19 April 2005.
14. *The Non-Constituents: Rights Deprivation of Roma in Post-Genocide Bosnia and Herzegovina* (Budapest: European Roma Rights Center), 184.
15. *Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries* (Bratislava: UNDP, 2005), 59.
16. Jelena Jovanović and Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," 84.
17. *Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe, Volume I: South-eastern Europe* (London: Save the Children UK, 2001), 261.
18. Nataša Kočić Rakočević and Andjelka Mijović, *The Roma and Education: Between Needs, Wishes and Possibilities* (Belgrade: Roma Children Centre, 2003), 88.
19. *Denied a Future?*, 46.
20. *Ibid.*, 199.
21. *Ibid.*, 38.
22. For more information on segregated education, see *Stigmata: Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe* (Budapest: European Roma Rights Center, 2004).
23. *How We Live(d)* (Zenica: Medica Infoteka, 2001), 15.

24. Zorica Mršević, "Romkinje između mita i (srbijske tranzicijske) stvarnosti", *Kruh i ruže*, 24 (2004): 16.
25. Roma Women's Initiative, "Romani Women: Romani Women and Employment", доступно на: <http://www.romawomensinitiatives.org>.
26. *Faces of Poverty, Faces of Hope*, 62.
27. Ibid., 70.
28. Nataša Kočić Rakočević and Andjelka Mijović, *The Roma and Education*, 117.
29. "Pravo na rad i zapošljavanje", *Rromnjaki zor – Snaga žene* 3 (2004): 10.
30. "Shadow report of the European Roma Rights Center on the Republic of Croatia's combined second and third periodic reports," Budapest: European Roma Rights Center, 30. Nov. 2004.
31. "Romani woman claims discrimination at work," *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 87.
32. "Neće hljeb iz ruku Ciganke," *Dan*, 15 June 2005.
33. "Shadow report of the European Roma Rights Center..."
34. *Local Governance Brief*, Budapest, Summer 2004, 7.
35. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece* (Budapest: European Roma Rights Center and Greek Helsinki Monitor, 2003), 95.
36. Ibid., 96.
37. Повеќе информации за еколошката правда во врска со Ромите, види *Local Governance Brief*, Budapest, Summer 2004.
24. Zorica Mršević, "Romkinje između mita i (srbijske tranzicijske) stvarnosti," *Kruh i ruže*, 24 (2004):16.
25. Roma Women's Initiative, "Romani Women: Romani Women and Employment," available at: <http://www.romawomensinitiatives.org>.
26. *Faces of Poverty, Faces of Hope*, 62.
27. Ibid., 70.
28. Nataša Kočić Rakočević and Andjelka Mijović, *The Roma and Education*, 117.
29. "Pravo na rad i zapošljavanje," *Rromnjaki zor – Snaga žene* 3 (2004): 10.
30. "Shadow report of the European Roma Rights Center on the Republic of Croatia's combined second and third periodic reports," Budapest: European Roma Rights Center, 30. Nov. 2004.
31. "Romani woman claims discrimination at work," *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 87.
32. "Neće hljeb iz ruku Ciganke," *Dan*, 15 June 2005.
33. "Shadow report of the European Roma Rights Center..."
34. *Local Governance Brief*, Budapest, Summer 2004, 7.
35. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece* (Budapest: European Roma Rights Center and Greek Helsinki Monitor, 2003), 95.
36. Ibid., 96.
37. For more information on environmental justice with regards to Roma, see *Local Governance Brief*, Budapest, Summer 2004.

38. “Kosovo Authorities House Romani Families in Toxic Area,” *Roma Rights* 1 (2005): 60-1.
39. *State of Impunity: Human Rights Abuse of Roma in Romania* (Budapest: European Roma Rights Center, 2001), 79.
40. Повеќе информации за ова прашање, види, Tatjana Perić, “Displaced Roma in Bosnia and Herzegovina,” во *Roma Rights* 2 (2000).
41. *The Non-Constituents*, 121-2.
42. Alan Anstead, “Litigating Discrimination in Access to Health Care,” *Roma Rights* 2 (2004): 75.
43. *The Non-Constituents*, 176.
44. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004), 34.
45. “Shadow report of the European Roma Rights Center...”
46. Ivan Ivanov, “Reflections on the Access of Roma to Health Care,” *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 39.
47. “Shadow report of the European Roma Rights Center ...”
48. “Two Bulgarian Romani Women Die After Delivery Due to Alleged Inadequate Medical Treatment,” *Roma Rights* 1 (2005): 55.
49. Базирано на усната презентација на Тања Јовановиќ на семинарот “Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women’s Network,” Belgrade, 2 Dec 2004.
50. “Sijeku granu na kojoj sjede,” *Vijesti*, 22 April 2005.
51. “Toskić – vlast zaradjuje i na Ciganima,” *Dan*, 24 April 2005.
38. “Kosovo Authorities House Romani Families in Toxic Area,” *Roma Rights* 1 (2005): 60-1.
39. *State of Impunity: Human Rights Abuse of Roma in Romania* (Budapest: European Roma Rights Center, 2001), 79.
40. For more information on this issue, see Tatjana Perić, “Displaced Roma in Bosnia and Herzegovina,” in *Roma Rights* 2 (2000).
41. *The Non-Constituents*, 121-2.
42. Alan Anstead, “Litigating Discrimination in Access to Health Care,” *Roma Rights* 2 (2004): 75.
43. *The Non-Constituents*, 176.
44. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004), 34.
45. “Shadow report of the European Roma Rights Center...”
46. Ivan Ivanov, “Reflections on the Access of Roma to Health Care,” *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 39.
47. “Shadow report of the European Roma Rights Center ...”
48. “Two Bulgarian Romani Women Die After Delivery Due to Alleged Inadequate Medical Treatment,” *Roma Rights* 1 (2005): 55.
49. Based on the oral presentation of Tanja Jovanović at the seminar “Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women’s Network,” Belgrade, 2 Dec 2004.
50. “Sijeku granu na kojoj sjede,” *Vijesti*, 22 April 2005.
51. “Toskić – vlast zaradjuje i na Ciganima,” *Dan*, 24 April 2005.

52. "Shadow report of the European Roma Rights Center ..."
53. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*, 107-8.
54. *State of Impunity*, 57.
55. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*, 105.
56. *The Non-Constituents*, 42.
57. *Ibid.*, 46.
58. *Ibid.*, 42.
59. Vera Kurtić i Slavica Vasić, "Serbia: Roma Racial and Sexual Discrimination," in *Women at the Intersection: Indivisible Rights, Identities, and Oppressions*, ed. Rita Raj, (New Jersey: Rutgers University, 2002), 25.
60. Види го Humanitarian Law Center website, на: <http://www.hlc.org.yu>.
61. "Lekaj optužen u Beogradu za Kosovo", B92, 18 Jan 2005, достапно на: <http://www.b92.net>.
62. За повеќе информации за принудната стерилизација на Ромките, види *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 103-114, достапно на: <http://errc.org>.
63. *Bending the Bow: Targeting Women's Human Rights and Opportunities* (New York: Open Society Institute, 2002), 48.
64. Базирано на усната презентација на Оливера Куртиќ на семинарот "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
65. *How We Live(d)*, 26.
66. Danica Jovanović, ur. *Iz srca naših Romkinja: Život Romkinja u Banatu* (Novi Sad: Udruženje Roma Novi Bečej, 2004), 27.
52. "Shadow report of the European Roma Rights Center ..."
53. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*, 107-8.
54. *State of Impunity*, 57.
55. *Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*, 105.
56. *The Non-Constituents*, 42.
57. *Ibid.*, 46.
58. *Ibid.*, 42.
59. Vera Kurtić and Slavica Vasić, "Serbia: Roma Racial and Sexual Discrimination," in *Women at the Intersection: Indivisible Rights, Identities, and Oppressions*, ed. Rita Raj, (New Jersey: Rutgers University, 2002), 25.
60. See Humanitarian Law Center website, at: <http://www.hlc.org.yu>.
61. "Lekaj optužen u Beogradu za Kosovo," B92, 18 Jan 2005, available at: <http://www.b92.net>.
62. For more information on the coercive sterilization of Romani women, please see *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 103-114, available at: <http://errc.org>.
63. *Bending the Bow: Targeting Women's Human Rights and Opportunities* (New York: Open Society Institute, 2002), 48.
64. Based on the oral presentation of Olivera Kurtić at the seminar "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
65. *How We Live(d)*, 26.
66. Danica Jovanović, ed. *Iz srca naših Romkinja: Život Romkinja u Banatu* (Novi Sad: Udruženje Roma Novi Bečej, 2004), 27.

67. Veronika Mitro et al., *The Invisible Ones: Human Rights of Romani Women in Vojvodina* (Novi Sad: Futura publikacije, 2004), достапно на: <http://www.dicens.org.yu/Romkinje/Romkinje.htm>.
68. Petra Kutalkova, "Prevention of Trafficking in Women in Roma Communities – the La Strada Approach," in *Women and Trafficking*, ed. Simona Zavrtnik Zimic, (Ljubljana: Peace Institute, 2004), 142.
69. Milica Simić, цитирана во "Veliki problem je kršenje zakona," *Rromnjaki zor – Snaga žene* 3 (2004): 6.
70. Petra Kutalkova, "Prevention...", 144.
71. Angela Kocze, "Double Discrimination..."
72. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*.
73. "Statement for the 49th Session of the UN CSW."
74. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*, 33.
75. За примери, види Belgrade Centre for Human Rights, *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori* (Belgrade: Belgrade Centre for Human Rights, 2005), 335.
76. "No Compromise with the Universality of Human Rights," *Roma Rights* 2 (2004): 39.
77. Jelena Jovanović and Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," 92.
78. Mitro et al., 25.
79. Sonja Lokar, "Pakt za stabilnost – Radna grupa Regionalnog projekta 'Žene to mogu' i u 1999-2003. godini," *Rromnja godoja šaj* (2003): 4.
67. Veronika Mitro et al., *The Invisible Ones: Human Rights of Romani Women in Vojvodina* (Novi Sad: Futura publikacije, 2004), available at: <http://www.dicens.org.yu/Romkinje/Romkinje.htm>.
68. Petra Kutalkova, "Prevention of Trafficking in Women in Roma Communities – the La Strada Approach," in *Women and Trafficking*, ed. Simona Zavrtnik Zimic, (Ljubljana: Peace Institute, 2004), 142.
69. Milica Simić, as quoted in "Veliki problem je kršenje zakona," *Rromnjaki zor – Snaga žene* 3 (2004): 6.
70. Petra Kutalkova, "Prevention...", 144.
71. Angela Kocze, "Double Discrimination..."
72. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*.
73. "Statement for the 49th Session of the UN CSW."
74. *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*, 33.
75. For examples, see Belgrade Centre for Human Rights, *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori* (Belgrade: Belgrade Centre for Human Rights, 2005), 335.
76. "No Compromise with the Universality of Human Rights," *Roma Rights* 2 (2004): 39.
77. Jelena Jovanović and Danica Šajin, "Životne priče mladih Romkinja," 92.
78. Mitro et al., 25.
79. Sonja Lokar, "Pakt za stabilnost – Radna grupa Regionalnog projekta 'Žene to mogu' i u 1999-2003. godini," *Rromnja godoja šaj* (2003): 4.

80. Повеќе информации за прашањата за без-државјанство и лични документи кај Ромите од Југоисточна Европа, види, Tatjana Perić, "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe," *Roma Rights* 3 (2003).
81. "Romani Refugees Denied Access to Health Care in Serbia and Montenegro," *Roma Rights* 1 (2005): 65.
82. ERRC, *The Non-Constituents*, 67.
83. ERRC, "Shadow report."
84. ERRC and GHM, *Cleaning Operations*, 77.
85. European Commission, *The Situation of Roma*, 33.
86. Изјава за медиумите на Институтот Отворено општество и Европскиот центар за правата на Ромите, "Victory for the Roma Women's Delegation at the UN Commission on the Status of Women," New York, 29 Mar. 2005.
87. RWI and ERRC, "Statement for the 49th Session."
88. Базирано на усната презентација на Розалија Илиќ на семинарот, "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
89. Dragoljub Acković, *Nacija smo a ne Cigani* (Beograd: Rrominterpress, 2001), 70-97.
90. Базирано на усната презентација на Станка Димитров на семинарот "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
91. Базирано на усната презентација на Нидхи Трехан на конференцијата "Gender in the Mediterranean: Emerging Practices and Discourses," 5-7 March 2004, Cyprus.
92. Ibid.
80. For more information on the issue of statelessness and personal documents among Roma in South East Europe, see Tatjana Perić, "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe," *Roma Rights* 3 (2003).
81. "Romani Refugees Denied Access to Health Care in Serbia and Montenegro," *Roma Rights* 1 (2005): 65.
82. ERRC, *The Non-Constituents*, 67.
83. ERRC, "Shadow report."
84. ERRC and GHM, *Cleaning Operations*, 77.
85. European Commission, *The Situation of Roma*, 33.
86. Press statement of the Open Society Institute and the European Roma Rights Center, "Victory for the Roma Women's Delegation at the UN Commission on the Status of Women," New York, 29 Mar. 2005.
87. RWI and ERRC, "Statement for the 49th Session."
88. Based on the oral presentation of Rozalija Ilić at the seminar "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
89. Dragoljub Acković, *Nacija smo a ne Cigani* (Beograd: Rrominterpress, 2001), 70-97.
90. Based on the oral presentation of Stanka Dimitrov at the seminar "Creating the Strategic Plan and Forming the Roma Women's Network," Belgrade, 2 Dec 2004.
91. Based on the oral presentation of Nidhi Trehan at the conference "Gender in the Mediterranean: Emerging Practices and Discourses," 5-7 March 2004, Cyprus.
92. Ibid.

93. Jovanović and Šajin, “Životne priče mladih Romkinja,” 93. 93 Jovanović and Šajin, “Životne priče mladih Romkinja,” 93.
94. Radmila Zećirović, цитирана во, “O Romkinjama se malo govori,” *Rromnjaki zor – Snaga žene* 6 (2004): 6. 94. Radmila Zećirović, as quoted in “O Romkinjama se malo govori,” *Rromnjaki zor – Snaga žene* 6 (2004): 6.
95. Alexandra Oprea, “Re-envisioning Social Justice...,” 32. 95. Alexandra Oprea, “Re-envisioning Social Justice...,” 32.
96. Ibid., 34. 96. Ibid., 34.
97. Ibid., 33. 97. Ibid., 33.
98. Angela Kocze, “Double Discrimination...” 98. Angela Kocze, “Double Discrimination...”
99. Veronika Mitro et al., *The Invisible Ones...* 99. Veronika Mitro et al., *The Invisible Ones...*
100. Bojan Munjin, “Hrvatska Potemkinova sela”, 30 May 2005, available at: <http://belgrade.indymedia.org>. 100. Bojan Munjin, “Hrvatska Potemkinova sela,” 30 May 2005, available at <http://belgrade.indymedia.org>.
101. За подетален преглед на развојот на меѓународното движење на Ромките, види, Isabela Mihalache, “Romani Women’s Participation in Public Life,” *Roma Rights* 4 (2003). 101. For a detailed account of the development of the international Romani women’s movement, see Isabela Mihalache, “Romani Women’s Participation in Public Life,” *Roma Rights* 4 (2003).
102. OSI and ERRC, “Victory for the Roma Women’s Delegation.” 102. OSI and ERRC, “Victory for the Roma Women’s Delegation.”
103. Miranda Vuolasranta, цитирана во Larry Olomoofe, “Romani Women Discuss Women’s Rights Action,” *Roma Rights* 2 (2004): 71. 103. Miranda Vuolasranta, as quoted in Larry Olomoofe, “Romani Women Discuss Women’s Rights Action,” *Roma Rights* 2 (2004): 71.
104. Jadranka Stojanović, цитирана во “Postaviti realne ciljeve,” *Rromnjaki zor – Snaga žene* 4 (2004): 6. 104. Jadranka Stojanović, as quoted in “Postaviti realne ciljeve,” *Rromnjaki zor – Snaga žene* 4 (2004): 6.

Библиографија:

- Acković, Dragoljub. *Nacija smo a ne Cigani*. Beograd: Rrominterpress, 2001.
- Anstead, Alan. “Litigating Discrimination in Access to Health Care.” *Roma Rights* 2 (2004): 75.

References:

- Acković, Dragoljub. *Nacija smo a ne Cigani*. Beograd: Rrominterpress, 2001.
- Anstead, Alan. “Litigating Discrimination in Access to Health Care.” *Roma Rights* 2 2004: 75.

- Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori*. Belgrade: Belgrade Centre for Human Rights, 2005.
- Djurović, Bogdan. "Diskriminacija i socijalno-etnička distanca: slučaj Roma u Srbiji." In *Romi – od zaboravljenje manjine do manjine u usponu*, ed. Dragoljub Djordjević, Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004, 93.
- The Situation of Roma in an Enlarged European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004.
- State of Impunity: Human Rights Abuse of Roma in Romania*. Budapest: European Roma Rights Center, 2001.
- Stigmata: Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe*. Budapest: European Roma Rights Center, 2004.
- The Non-Constituents: Rights Deprivation of Roma in Post-Genocide Bosnia and Herzegovina*. Budapest: European Roma Rights Center, 2004.
- Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*. Budapest: European Roma Rights Center, 2003.
- Ivanov, Ivan. "Reflections on the Access of Roma to Health Care." *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 39.
- Jovanović, Danica, ur. *Iz srca naših Romkinja: Život Romkinja u Banatu*. Novi Sad: Udruženje Roma Novi Bečej, 2004.
- Jovanović, Jelena i Danica Šajin. "Životne priče mladih Romkinja." *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, Belgrade: Centre for Interactive Pedagogy, 2004, 92.
- Kočić Rakočević, Nataša and Andjelka Mijović. *The Roma and Education: Between Needs, Wishes and Possibilities*. Belgrade: Roma Children Centre, 2003.
- Kurtić, Vera and Slavica Vasić. "Serbia: Roma Racial and Sexual Discrimination." In *Women at the Intersection: Indivisible Rights, Identities, and Oppressions*, edited by Rita Raj, New Jersey: Rutgers University, 2002, 25.
- Kutalkova, Petra. "Prevention of Trafficking in Women in Roma Communities – the La Strada Approach." In *Women and Trafficking*, edited by Simona Zavratnik Zimic, Ljubljana: Peace Institute, 2004, 192.
- How We Live(d)*. Zenica: Medica Infoteka, 2001.
- Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori*. Belgrade: Belgrade Centre for Human Rights, 2005.
- Djurović, Bogdan. "Diskriminacija i socijalno-etnička distanca: slučaj Roma u Srbiji." In *Romi – od zaboravljenje manjine do manjine u usponu*, ed. Dragoljub Djordjević, Niš: Odbor za građansku inicijativu, 2004, 93.
- The Situation of Roma in an Enlarged European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004.
- State of Impunity: Human Rights Abuse of Roma in Romania*. Budapest: European Roma Rights Center, 2001.
- Stigmata: Segregated Schooling of Roma in Central and Eastern Europe*. Budapest: European Roma Rights Center, 2004.
- The Non-Constituents: Rights Deprivation of Roma in Post-Genocide Bosnia and Herzegovina*. Budapest: European Roma Rights Center, 2004.
- Cleaning Operations: Excluding Roma in Greece*. Budapest: European Roma Rights Center, 2003.
- Ivanov, Ivan. "Reflections on the Access of Roma to Health Care." *Roma Rights* 3 and 4 (2004): 39.
- Jovanović, Danica, ed. *Iz srca naših Romkinja: Život Romkinja u Banatu*. Novi Sad: Udruženje Roma Novi Bečej, 2004.
- Jovanović, Jelena and Danica Šajin. "Životne priče mladih Romkinja." In *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, Belgrade: Centre for Interactive Pedagogy, 2004, 92.
- Kočić Rakočević, Nataša and Andjelka Mijović. *The Roma and Education: Between Needs, Wishes and Possibilities*. Belgrade: Roma Children Centre, 2003.
- Kurtić, Vera and Slavica Vasić. "Serbia: Roma Racial and Sexual Discrimination." In *Women at the Intersection: Indivisible Rights, Identities, and Oppressions*, ed. Rita Raj, New Jersey: Rutgers University, 2002, 25.
- Kutalkova, Petra. "Prevention of Trafficking in Women in Roma Communities – the La Strada Approach." in *Women and Trafficking*, ed. Simona Zavratnik Zimic, Ljubljana: Peace Institute, 2004, 142.
- How We Live(d)*. Zenica: Medica Infoteka, 2001.

- Mihalache, Isabela. "Romani Women's Participation in Public Life." *Roma Rights* 4 (2003).
- Mitro, Veronika, et al. *The Invisible Ones: Human Rights of Romani Women in Vojvodina*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.
- Mitro, Veronika i Marija Aleksandrović. *Devica, da ili ne*. Novi Sad: AB print, 2003.
- Mršević, Zorica. "Romkinje izmedju mita i (srbijske tranzicijske) stvarnosti." *Kruh i ruže*, 24 (2004): 16.
- Olomoofe, Larry. "Romani Women Discuss Women's Rights Action." *Roma Rights* 2 (2004): 71.
- Bending the Bow: Targeting Women's Human Rights and Opportunities*. New York: Open Society Institute, 2002.
- Oprea, Alexandra. "Re-envisioning Social Justice from Ground Up: Including the Experiences of Romani Women." *Essex Human Rights Review* 1 (2004): 31.
- Perić, Tatjana. "Displaced Roma in Bosnia and Herzegovina." *Roma Rights* 2 (2000).
- Perić, Tatjana. "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe." *Roma Rights* 3 (2003).
- Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe, Volume I: South-eastern Europe*. London: Save the Children UK, 2001.
- Savić, Svenka. "Žene iz manjinskih nacionalnih grupa i govor mržnje." *Izmedju načela i prakse: položaj "malih" i "velikih" manjina u Srbiji*, Belgrade: Helsinki Committee on Human Rights in Serbia, 2004, 45
- Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Belgrade: Biblioteka XX vek, 2001.
- Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries*. Bratislava: UNDP, 2005.
- Mihalache, Isabela. "Romani Women's Participation in Public Life." *Roma Rights* 4 (2003).
- Mitro, Veronika, et al. *The Invisible Ones: Human Rights of Romani Women in Vojvodina*. Novi Sad: Futura publikacije, 2004.
- Mitro, Veronika and Marija Aleksandrović. *Devica, da li ne*. Novi Sad: AB print, 2003.
- Mršević, Zorica. "Romkinje izmedju mita i (srbijske tranzicijske) stvarnosti." *Kruh i ruže*, 24 (2004): 16.
- Olomoofe, Larry. "Romani Women Discuss Women's Rights Action." *Roma Rights* 2 (2004): 71.
- Bending the Bow: Targeting Women's Human Rights and Opportunities*. New York: Open Society Institute, 2002.
- Oprea, Alexandra. "Re-envisioning Social Justice from Ground Up: Including the Experiences of Romani Women." *Essex Human Rights Review* 1 (2004): 31.
- Perić, Tatjana. "Displaced Roma in Bosnia and Herzegovina." *Roma Rights* 2 (2000).
- Perić, Tatjana. "Personal Documents and Threats to the Exercise of Fundamental Rights of Roma in Europe." *Roma Rights* 3 (2003).
- Denied a Future? The right to education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe, Volume I: South-eastern Europe*. London: Save the Children UK, 2001.
- Savić, Svenka. "Žene iz manjinskih nacionalnih grupa i govor mržnje." *Izmedju načela i prakse: položaj "malih" i "velikih" manjina u Srbiji*, Belgrade: Helsinki Committee on Human Rights in Serbia, 2004, 45
- Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries*. Bratislava: UNDP, 2005.